

Anna Grabowska

**ROZPLANOWANIE WNĘTRZ ŚWIĄTYNI HATSZEPSUT
W DEIR EL-BAHARI NA TLE ŚWIĄTYŃ NOWEGO PAŃSTWA¹**

Świątynia grobowa Hatszepsut, Dżeser-Dżeseru, czyli „Najświętsze ze Świętych”², zlokalizowana jest w północnej części kotliny, na zachodnim brzegu Nilu (ilustr. 1), otoczonej z dwóch stron wzniesieniami i zamkniętej od strony zachodniej wysoką, pionową ścianą skalną góry La Cime³.

Miejsce dla nowej świątyni uzyskano poprzez przemodelowanie, rozciągającej się na kształt tarczy, dziedzińca świątyni Mentuhotepe I z okresu Średniego Państwa oraz poprzez rozebranie niewielkiej ceglanej świątynki Amenhotepa I z okresu Nowego Państwa.

Architektem i twórcą zespołu świątynnego w Deir el-Bahari był Senenmut, doradca i faworyt królowej Hatszepsut. Nosił on również wśród innych tytułów miano „Kontrolera Prac w Dżeser-Dżeseru”. Obok Senemuta dużą rolę w wykończeniu przybytku odegrał Główny Skarbnik Dżehuti, który „działał jako kierownik dając wskazówki”⁴. Budowla została zaplanowana na wielką skalę, o czym świadczą jej rozmiary. Od wejścia na dziedziniec do głównego wejścia sanktuarium odległość w linii prostej wynosi około 240 m, szerokość środkowego dziedzińca przekracza 100 m, a różnica poziomów pomiędzy dolnym dziedzińcem a najwyższą kondygnacją świątyni wynosi około 15 m⁵.

Zgodnie z panującymi zasadami, początkiem kompleksu świątynnego była dolna świątynia. Znajdowała się ona we wschodnim krańcu doliny Asasif, na granicy pól uprawnych i pustyni. Złożona była z dwóch dziedzińców otoczonych murem. Drugi dziedziniec został zbudowany na tarasie, którego

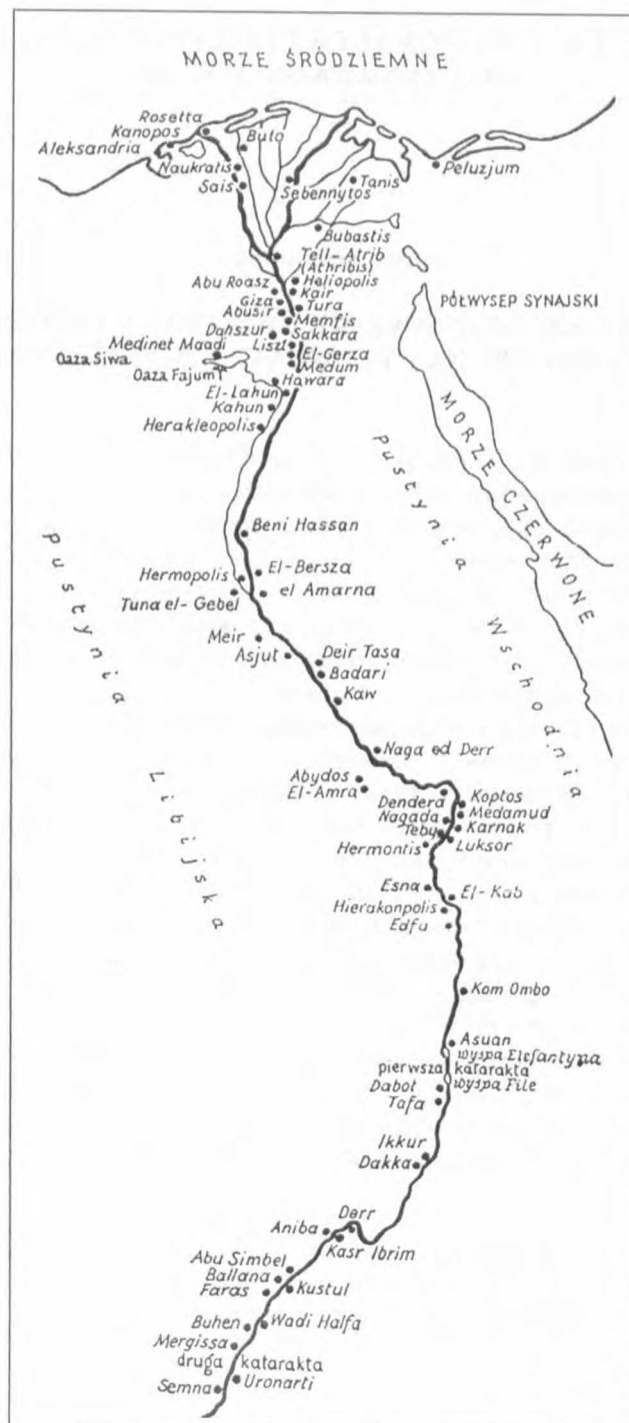
¹ A. Grabowska, *Rozplanowanie wnętrza świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari na tle świątyni Nowego Państwa*, maszynopis pracy magisterskiej, UŁ, Łódź 1998.

² J. Tyldesley, *Hatszepsut. Kobieta faraon*, Warszawa 1999, s. 172.

³ J. Lipińska, *Topografia historyczna okręgu sepulkralnego w Deir el-Bahari*, Praca doktorska, Warszawa 1967, s. 43.

⁴ J. Tyldesley, *Hatszepsut...*, s. 175.

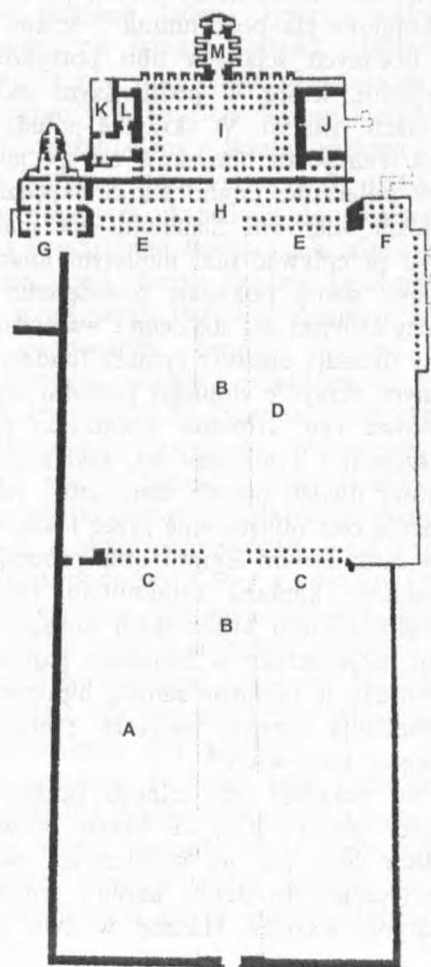
⁵ J. Lipińska, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982, s. 196.

Ilustr. 1. Mapa starożytnego Egiptu

front miał formę portyku. Od dolnej do górnej świątyni prowadziła aleja procesyjna, miała ona około 1 km długości i 15 m szerokości, otoczona była murem z obu stron. Wewnątrz po obu stronach centralnego przejścia, ustawiono ponad sto wykonanych z piaskowca sfinksów z głową Hatszepsut. Mniej więcej w połowie alei wzniesiono kaplicę na barkę⁶. Otoczona portykiem kaplica wzniesiona była na platformie, na którą po stronie wschodniej i zachodniej prowadziły schody. Fasadę kaplicy zdobiły dwa posągi ozyriackie Hatszepsut. Dodatkowo kaplica ozdobiona była czterema drzewami posadzonymi w wypełnionych, kwadratowych zagłębieniach. Kaplicę na barkę łączył z górną świątynią kolejny odcinek alei procesyjnej ze sfinksami⁷.

Pierwszym elementem górnej świątyni Hatszepsut był rozległy, otoczony murem dolny dziedziniec (ilustr. 2A). Świątynia nie miała pylonów, jedynie kamienną bramę w murze, opasującym ów dziedziniec⁸. Dolny dziedziniec od strony zachodniej był zamknięty portykiem podzielonym na dwa skrzydła (ilustr. 2C). Każdy portyk miał 25 m długości, zbudowany był na niskim podmurowaniu, na które wchodziło

Ilustr. 2. Plan świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari: A – dolny dziedziniec, B – rampy, C – dolna kolumnada, D – środkowy dziedziniec, E – górna kolumnada, F – kaplica Anubisa, G – kaplica Hathor, H – filary z posągami władczyimi w postaci boga Ozyrysa, I – górny dziedziniec, J – zespół kultu słonecznego, K – kaplica Hatszepsut, L – kaplica Totmesa I, M – sanktuarium

Źródło: D. Wildung, *Egipt – od czasów prehistorycznych do rzymskich*, Muza SA, Warszawa 1998.

⁶ Tamże, s. 43.

⁷ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari*, Warszawa 1997, s. 37.

⁸ J. Lipińska, *Historia architektury starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977, s. 161.

się po kilku stopniach⁹. Fasadę portyku flankowały dwa kolosy, tzw. ozyriaki przedstawiające wiecznotrwałą formę władcy; miały one około 7,5 m wysokości. Ukazują one Hatszepsut w koronie, trzymającą w dłoniach symbole władzy królewskiej, ale z dolną częścią ciała wzorowaną na kształt Ozyrysa, boga który zmarł i został przywrócony do życia, by panował nad światem zmarłych. Portyki wsparte są bądź na filarach, bądź na kolumnach poligonalnych kilku rodzajów¹⁰. Kolumnady portyku składały się każda z dwóch rzędów po 11 filarów. Zewnętrzny rząd posiadał filary, których zewnętrzne strony miały kształt prostokąta, podczas gdy druga strona była zaokrąglona jak półkolumna¹¹. Ściany obydwu portyków pokrywały reliefy. Na bocznych ścianach obu portyków umieszczono sceny zabijania nieprzyjaciół, które w późniejszym okresie były często przedstawiane na pylonach świątyń. W skrzydle południowym zachowała się niepowtarzalna scena transportu obelisków na specjalnie skonstruowanej barce, holowanej przez połączone linami statki napędzane wiosłami. Manewrami tej flotyli wyraźnie kierował Senenmut na małej, zwrotnej łodzi wiosłowej, która mogła przepływać pod napiętym linami łączącymi statki holujące z barką. Kolejna scena pokazuje poświęcenie dwóch par obelisków w Karnaku, między którymi ma codziennie wschodzić słońce. Pozostałe, bardzo zniszczone, sceny ukazują epizody rytuału fundacji świątyni w Deir el-Bahari¹². W północnym skrzydle dolnego portyku wyróżnia się sceny łowów na ptactwo i połowu ryb, któremu towarzyszy procesja rybaków i ptaszników przed Hatszepsut i Totmesem III, siedzącymi na tronach. Zachowały się jedynie kontury dwóch innych scen, które rozgrywają się w świątyni w Karnaku. Ukazują one ofiarowanie przez Hatszepsut przedmiotów kultowych w głównym sanktuarium Egiptu oraz procesję pięciu posągów Hatszepsut z towarzyszeniem kapłana Iunumutefa, co odnosi się do bardzo rozwiniętego w Egipcie kultu królewskich posągów. Pozostałe sceny: pędzenie młodych cieląt, przejażdżka w zaroślach papirusu i Święto Jaśniejącej, czyli posągu kultowego w kształcie samicy hipopotama na płozach, najprawdopodobniej symbolizują obrzędy związane z ochroną i zachowaniem świątyni oraz jej posągów kultowych¹³.

Na południu od dolnego portyku znajdowało się wejście do kaplicy Hathor (ilustr. 2G), do której prowadziła osobna rampa. Sama kaplica Hathor leży już na środkowym poziomie świątyni i umieszczona jest symetrycznie do dolnej kaplicy Anubisa, wybudowanej na północ od osi świątyni. Kaplica Hathor w swej ostatecznej formie jest poprzedzona

⁹ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 44.

¹⁰ J. Lipińska, *Historia architektury...*, s. 162.

¹¹ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 44.

¹² J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 38.

¹³ Tamże, s. 38.

kolumnadą o charakterystycznych kolumnach i pilastrach w kształcie stylizowanej grzechotki, zwanej z grecka *sistrum*, której elementem jest głowa bogini Hathor. Sistra na filarach najbliższych osi kaplicy wyznaczały z jednej strony oś procesyjną kaplicy Hathor, a z drugiej strony asystowały narodzinom słońca wyłaniającego się o poranku spoza wzgórz Pustyni Arabskiej¹⁴.

Środkowy portyk świątyni Hatszepsut, podobnie jak dolny, podzielony jest na dwa skrzydła (ilustr. 2E) przez rampę wiodącą na środkowy dziedziniec świątyni (ilustr. 2D). W południowej części portyku umieszczono sceny z wyprawy do Puntu. Moment podjęcia decyzji wysłania wyprawy do Puntu wyeksponowany jest na północnej ścianie portyku. Hatszepsut zasiada w majestacie na tronie i oznajmia swą wolę zgromadzonym dostojnikom, wśród których jest dowódca ekspedycji, kanclerz Nehesi i architekt Senenmut. Poza unikatowymi scenami rodzajowymi z Puntu, większą część dekoracji ściennej południowej części portyku stanowią epizody wielkiego święta zorganizowanego w momencie przybycia ekspedycji do stołecznych Teb. Święto to obejmowało procesję z produktami Puntu i ich ofiarowanie w świątyni w Karnaku. Rola Hatszepsut jest jeszcze bardziej podkreślona w cyklu scen w północnym skrzydle środkowego portyku. Znajduje się tu pierwsze zachowane przedstawienie cudownych narodzin faraona oraz okresu jego dorastania, którym towarzyszą rozmaite wydarzenia, kiedy Amon wyraził zgodę na desygnowanie Hatszepsut na faraona. Cykl kończy się obrzędami koronacyjnymi¹⁵. Jak zauważa J. Karkowski, interesujący jest fakt, że kierunek ruchu wewnątrz scen jest na północ, a więc w kierunku dolnej kaplicy Anubisa, która stanowi ostatni element środkowego poziomu świątyni (ilustr. 2F). Wejście do kutek w skale pomieszczeń w tej kaplicy prowadzi przez westybul, którego strop podpierają trzy rzędy po cztery protodoryckie kolumny w każdym. Wewnętrzne pomieszczenia składają się z dwóch wąskich kaplic stykających się ze sobą pod kątem prostym oraz z wąskiej niszy otwierającej się z drugiej wewnętrznej kaplicy¹⁶. W kaplicy Anubisa przedstawione są sceny ukazujące Hatszepsut, która jako faraon oddaje cześć bóstwom, z których najważniejszy jest Anubis¹⁷.

Ostatnim elementem środkowego poziomu świątyni była kolumnada północna. Najważniejszą częścią świątyni był górny dziedziniec (ilustr. 2I). Wejście na niego prowadzi po rampie, której krawędź zdobi kręte cielsko olbrzymiego rzeźbionego węża¹⁸. Fasadę trzeciego tarasu tworzył portyk, którego wspinałym akcentem były dwadzieścia cztery posągi Hatszepsut

¹⁴ Tamże, s. 39.

¹⁵ Tamże, s. 40.

¹⁶ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 45.

¹⁷ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 40.

¹⁸ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 46.

(ilustr. 2H). Na ścianach górnego portyku umieszczono inny cykl scen dotyczących koronacji Hatszepsut, który poprzedzał wielki tekst, opisujący cudowne wydarzenia z okresu przed koronacją królowej. Następne sceny pokazywały procesję z barką Amona, która docierała w końcu do właściwego miejsca koronacji w Karnaku, gdzie Amon wkładał na głowę Hatszepsut korony obu części Egiptu¹⁹.

Z górnego portyku do wewnętrznej części świątyni prowadzi granitowa brama. Centralną, największą część górnego tarasu stanowi zespół Amona z rozległym, otoczonym kolumnadą górnym dziedzińcem (ilustr. 2I). Wszystkie kolumny górnego dziedzińca mają 4,95 m wysokości i 80 cm szerokości²⁰. Z dziedzińca dostępne są wszystkie pomieszczenia najważniejszej części świątyni. Na ścianie wschodniej i bocznych dziedzińca wyrzeźbiono sceny wielkich świąt tebańskich: Pięknego Świąta Doliny, kiedy Amon z Karnaku odwiedzał Deir el-Bahari, i Świąta Opet, w czasie którego Amon udawał się do świątyni w Luksorze. Sceny Pięknego Świąta Doliny umieszczono na północnym skrzydle wschodniej ściany i na ścianie północnej²¹.

Zachodnia ściana dziedzińca z licznymi niszami tworzy monumentalną fasadę sanktuarium. Ściana ta ma 37,40 m długości i 5,83 m wysokości²². W wyższych niszach znajdowały się posągi ozyriackie Hatszepsut, a mniejsze nisze, mające formę małych kapliczek, być może poświęcono kultowi członków rodziny królewskiej. Granitowa brama w tej ścianie prowadzi do sali na barkę o pozornym beczkowatym sklepieniu. Tutaj na postumencie spoczywa procesyjna barka Amona, którą strzegły cztery posągi ozyriackie Hatszepsut, umieszczone w czterech rogach sali. Sceny przedstawiają wielką ofiarę przed barką z udziałem członków rodziny królewskiej. Zmarli członkowie rodziny: Totmes I, Ahmes, Nefrubiti i Totmes II umieszczeni są za barką, natomiast przed barką znajdują się żyjący współregenci: Hatszepsut i Totmes III, a także księżniczka Nefrure²³.

Na zamknięciu osi świątyni znajduje się ciąg pomieszczeń tworzących sanktuarium Amona (ilustr. 2M). Późniejsze przebudowy z Okresu Przejściowego zmieniły układ architektoniczny tego zespołu. Zniknęło ostatnie pomieszczenie przeznaczone dla posągu Amona, zastąpione zostało nową kaplicą ubóstwionych mędrców Imhotepa i Amenhotepa, syna Hapu. Zachowana część sanktuarium składa się z westybulu i dwóch bocznych kaplic poświęconych bóstwom towarzyszącym Amonowi. Do kompleksu Amona należały jeszcze dwa pomieszczenia dostępne z górnego dziedzińca. Pomiesz-

¹⁹ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 40.

²⁰ T. Polak, *Results of the Investigations and Conservations Work of the Polish-Egyptian Mission 1968–1972 of PK2: the Temple of Queen Hatshepsut*, Warszawa 1979, s. 55.

²¹ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 48.

²² T. Polak, *Results...*, s. 55.

²³ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 49.

czenie południowe mogło służyć poświęceniu i przechowywaniu przedmiotów używanych w kulcie, po ich przyniesieniu do świątyni. Pomieszczenie północne wydaje się być dodatkowym sanktuarium Amona.

Na południe od górnego dziedzińca znajdował się zespół kaplic królewskich i pomieszczenie z oknem, które najprawdopodobniej służyło jako symboliczne miejsce uboju zwierząt ofiarnych. Kaplice królewskie poprzedzone były niewielkim dziedzińcem, z którego wchodziło się do dwóch kaplic: mniejszej, poświęconej kultowi Totmesa I (ilustr. 2L), i większej, przeznaczonej na kult Hatszepsut (ilustr. 2K). Było to prostokątne, sklepienie pomieszczenie z olbrzymią stelą w kształcie drzwi z czerwonego granitu, zajmującą niemal całą zachodnią ścianę. Posąg kultowy Hatszepsut powinien był stać naprzeciwko tej steli²⁴. Zespół kaplic królewskich uzupełniało pięć nisz, w tym dwie umieszczone nad nadprożami wejścia do sal ofiar obu kaplic.

Ostatnia część górnego tarasu to zespół kultu Słońca, położony na północ od górnego dziedzińca (ilustr. 2J). Składał się on z przykrytej dachem kaplicy i z odkrytego dziedzińca z wielkim ołtarzem ofiarnym pośrodku. Na ścianach kaplicy umieszczono ważne teksty, dotyczące kultu Słońca i roli, jaką w tym kulcie odgrywał faraon. Z dziedzińca z ołtarzem dostępna jest górna kaplica Anubisa²⁵.

Najprawdopodobniej na górnym tarasie ustawiono liczne posągi Hatszepsut. Wielkie kłęczące posągi królowej mogły znajdować się na górnym dziedzińcu.

Przed lawinami kamiennymi, górny taras świątyni chroniła wykuta w skale platforma²⁶ odkryta i zrekonstruowana przez misję polsko-egipską. Wielka biała płaszczyzna ściany osłonowej tej platformy stanowiła ostatni element fasady widoczny z alei procesyjnej.

Analizując koncepcję tarasowej świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari należy wziąć pod uwagę kilka powodów, które wpłynęły na taki a nie inny układ świątyni.

U podstaw tej koncepcji mogła znajdować się nie tylko artystyczna inspiracja Senemmuta, wzorującego się na starszej budowli, świątyni Mentuhotepa I, położonej na tym terenie, lecz także wzgląd na 500-letnią tradycję związaną z obchodami Święta Doliny w Deir el-Bahari. Znany jest pietyzm, jaki przejawiała Hatszepsut dla boga Amona – samo miejsce lokalizacji nowej świątyni mogło być wybrane w tym celu, aby, nie zmieniając ustalonej trasy procesji, królowa mogła przyjąć Amona w piękniejszej, własnej świątyni²⁷.

²⁴ J. Tyldesley, *Hatszepsut...*, s. 181.

²⁵ J. Karkowski, *Świątynia Hatszepsut...*, s. 42 i n.

²⁶ Platforma ta została odkryta i zrekonstruowana przez misję polsko-egipską.

²⁷ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 110.

Piękne Świąto Doliny, które celebrowano w Deir el-Bahari, było niewątpliwie czynnikiem wpływającym na ukształtowanie architektoniczne zespołów świątynnych tego okręgu. Co za tym przemawia? Po pierwsze, do wymogów rytuału procesji musiały być dostosowane poszczególne części kompleksów świątynnych, co odpowiadało również wymogom obrządków związanych z pogrzebem króla. Obie funkcje świątyni – przybytku Amona niesionego w uroczystej procesji Świąta Doliny, jak i funkcja świątyni grobowej do której w procesji żałobnej przynoszono ciało zmarłego króla, są formalnie podobne. Treść obu obrządków była odmienna, lecz wymogi stawiane ukształtowaniu architektonicznemu świątyn przeznaczonych do przyjmowania procesji musiały być zbieżne. Pierwszym etapem procesji był przejazd przez Nil, a następnie, w przypadku Teb Zachodnich, dotarcie statków kanałem do granicy pustyni, gdzie zbudowana była dolna świątynia, czyli kaplica z przystanią. Kaplica musiała być przystosowana do przyjęcia barki Amona, lub w przypadku pogrzebu króla, do przyjęcia jego trumny, następnie procesja posuwała się aleją wiodącą do głównej świątyni, odbywając po drodze przepisane rytuałem postoje w specjalnie do tego celu zbudowanym kiosku. Dalszy przebieg uroczystości musiał posiadać ustalony od wieków rytuał. Wzorem tego rytuału, jeśli chodzi o uroczystości Świąta Doliny, musiały stać się pierwsze procesje doprowadzone do świątyni Mentuhotepe I. W pewnej mierze istnienie tego rytuału może tłumaczyć obecność i później w architekturze egipskiej formy świątyni tarasowej²⁸.

Kolejnym powodem dla którego świątynia Hatszepsut ma taki układ, może być fakt, iż rządy królowej Hatszepsut charakteryzowało żarliwe pragnienie odtworzenia splendoru okresu Średniego Państwa (XI, XII dyn.), złotego wieku, kiedy Egipt kwitł pod rządami dziedziczących kolejno tron potężnych władców. Monarchowie XVIII dynastii, w tym i królowa Hatszepsut, czuli potrzebę nie tylko naśladowania czynów swych poprzedników, lecz także odtworzenia – na możliwie największą skalę – ich obrzędów, malarstwa i architektury²⁹. Stąd świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari nawiązuje swym układem tarasowej świątyni do świątyni Mentuhotepe I z okresu Średniego Państwa.

Rozpatrując rozplanowanie wewnątrz świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari na tle świątyn Nowego Państwa, należy mieć na uwadze fakt, że w przeciwieństwie do później wznoszonych w Egipcie świątyn, w których ustalili się już ściśle przestrzegany porządek architektoniczny, budowla ta powstała w okresie prób i poszukiwania kształtu najlepiej odpowiadającego kultowym celom. Jednakże funkcjonalnie poszczególne części świątyni Hatszepsut odpowiadają kolejnym elementom klasycznej tebańskiej świątyni: pylony (tu

²⁸ Tamże, s. 109.

²⁹ J. Tyldesley, *Hatszepsut...*, s. 16.

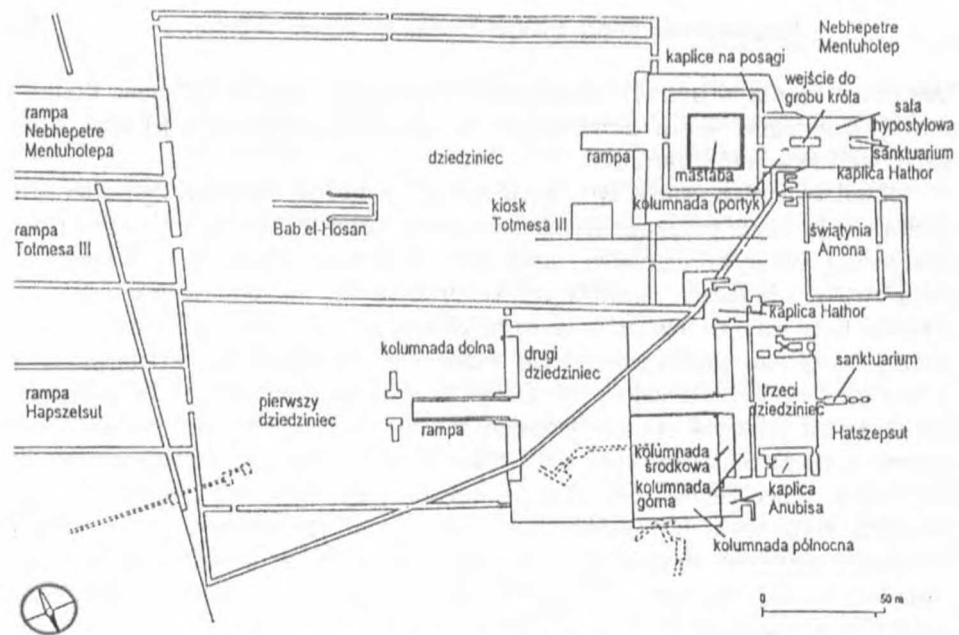
kamienna brama w murze), dziedzińce, hypostyl (tu jako dziedziniec kolumnowy), dziedziniec kultu słonecznego, kaplica kultu królowej i jej ojca, tzw. pałac kultowy, sanktuarium³⁰.

Układ i rozplanowanie tych pomieszczeń w każdej świątyni egipskiej jest podobny, (o czym przekonamy się w dalszej części tej rozprawy, przy opisie klasycznej świątyni egipskiej, jaką jest świątynia Chonsu w Karnaku), związany z obrzędami kultowymi odbywającymi się na terenie świątyni. Zawsze była sala na barkę, sala stołu ofiarnego, stanowiącego jednocześnie rodzaj westybulu prowadzącego do właściwego sanktuarium. Pomieszczenia te usytuowane były na jednej osi. Oczywiście układ pomieszczeń świątynnych nie stanowił jakiegoś rygorystycznego schematu, który by nie pozwalał na pewne uzupełnienia i modyfikacje. Wiele świątyni Nowego Państwa posiada np. kilka dziedzińców czy dwa a nawet trzy hypostyle. Osobliwością świątyni Hatszepsut jest niewątpliwie jej wygląd zewnętrzny; jest pierwszą świątynią tarasową okresu Nowego Państwa, toteż w późniejszym okresie stała się niejako wzorem dla jeszcze kilku świątyni. Analogiczny układ jak świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari miały:

- świątynia Totmesa III w Deir el-Bahari,
- świątynia Amenhotepa II koło Ramesseum i w Gurna,
- świątynia Totmesa IV koło Ramesseum.

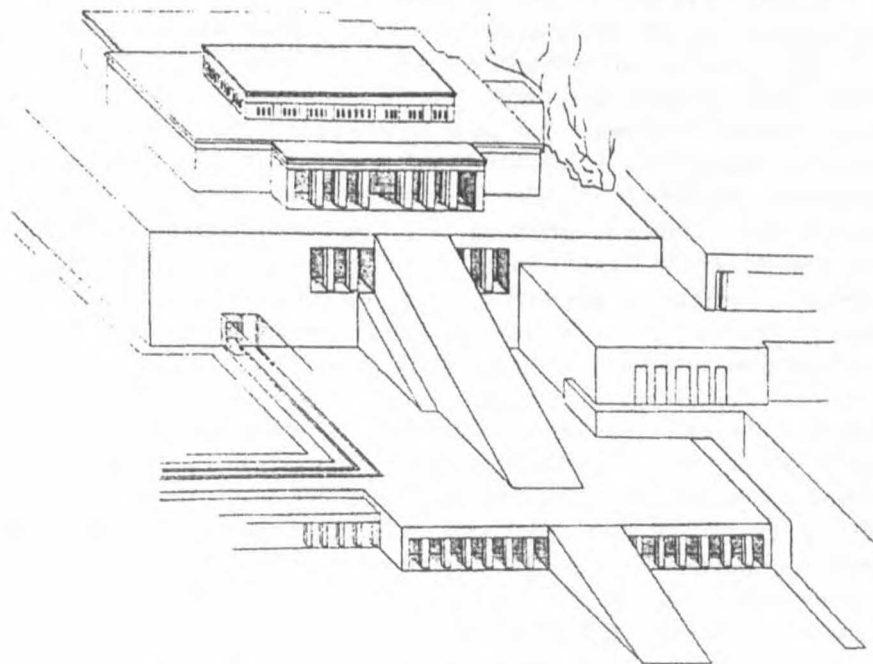
Te cztery świątynie zachowane są w bardzo złym stanie i odtworzenie dokładnych planów ich pomieszczeń nastęrcza wiele trudności. Spośród wymienionych świątyni dysponujemy jedynie planem świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari. Budowa tej świątyni została ukończona w ostatnich latach panowania władcy. Usytuowana została w miejscu bardzo niekorzystnym dla budowy. W dolinie mieściły się wówczas dwie wielkie budowle: najwcześniej tam wzniesiona grobowa świątynia Mentuhotepa I i świątynia Hatszepsut (ilustr. 3). Wbudowanie między te świątynie trzeciej wymagało wyrąbania w masywie górskim platformy i uzupełnienia jej platformą sztuczną, powstałą przez budowę potężnych murów z bloków wapienia i piaskowca na stromych stokach skalnych od strony wschodniej i południowej, i wypełnienia powstałej między nimi przestrzeni kamieniami, skalnym rumoszem. Uzyskano w ten sposób powierzchnię o wymiarach 55 × 50 m, na której wzniesiono górną, najważniejszą część świątyni, z filarowym portykiem w fasadzie, z wielką salą kolumnową i szeregiem kaplic od strony zachodniej. Podobnie jak w przypadku świątyni Hatszepsut kompleks świątynny Totmesa III obejmował dolną świątynię. Świątynia ta nie zachowała się, lecz pośród licznie wtórnie użytych bloków odnalezionych w fundamentach wielkiej budowli z okresu Ramessydów, którą wzniesiono w pobliżu, szereg z nich niewątpliwie należało pierwotnie do świątyni

³⁰ D. Wildung, *Egipt. Architektura świata*, Warszawa 1998, s. 130.

Ilustr. 3. Plany świątyni w Deir el-Bahari

Źródło: J. Baines, J. Malek, *Egipt – wielkie kultury świata*, Warszawa 1996.

Ilustr. 4. Rekonstrukcja świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari

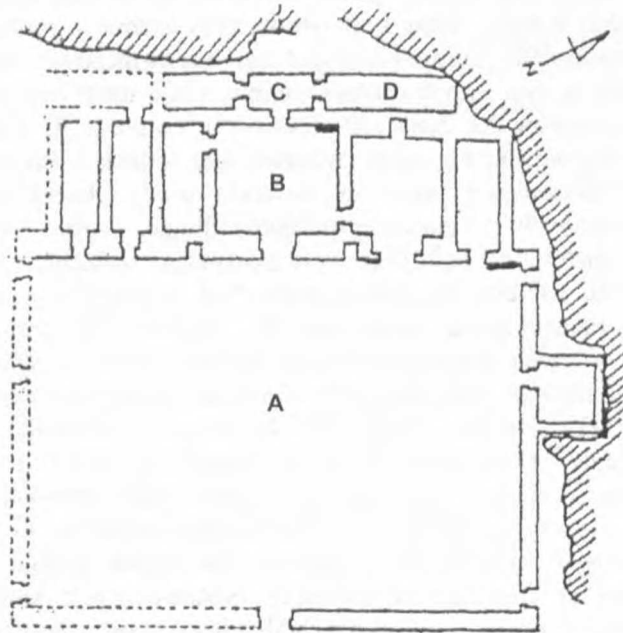
Źródło: J. Lipińska, *Historia architektury starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997.

Totmesa III. Od dolnej do górnej świątyni prowadziła szeroka aleja procesyjna. W połowie drogi między dolną i górną świątynią wzniesiono kiosk – miejsce odpoczynku barki Amona. Aleja kończyła się przy bramie w murze dziedzińca świątyni Mentuhotepa. Najprawdopodobniej budowniczy świątyni Totmesa III przebili w tym murze osobne wejście, nieco na północ od oryginalnego wejścia z czasów XI dynastii³¹. Świątynia Totmesa III (ilustr. 4), tak jak świątynia Hatszepsut, nie miała pylonów, lecz wejście w murze. Podobnie jak świątynia Hatszepsut tak i ta budowla miała charakter tarasowy, a dostęp do wyższych poziomów zapewniały długie, skośne rampy. Górna część świątyni ozdobiona była filarowym portykiem w fasadzie, przez który wchodziło się do wielkiej sali kolumnowej, tzw. hypostyl (ilustr. 5A). Sala ta ma kształt prostokąta o wymiarach 38 × 26,5 m. Od strony frontalnej miała dwa, a z trzech pozostałych stron po trzy rzędy szesnastobocznych kolumn poligonalnych, otaczających centralny kiosk złożony z dwóch rzędów po cztery kolumny trzydziestodwuboczne, znacznie większe od bocznych kolumn. Oświetlenie wnętrza zapewniały okna z kamiennych ażurowych krat, umieszczonych między stropem nawy głównej a stropami niższych naw bocznych. Według szwajcarskiego architekta G. Haeny'ego, badacza układów bazylikalnych w architekturze egipskiej, tego typu układ, w którym mamy do czynienia z dziedzińcem otoczonym portykami wspartymi na filarach oraz kiosku – centralnej budowli o stropie podtrzymywanym przez wysokie kolumny, określane jest mianem hypostylu bazylikalnego³². W przypadku świątyni Hatszepsut trudno jest wyróżnić tego typu układ, raczej mamy tu do czynienia z dziedzińcem otoczonym kolumnadą. Z sali hypostylowej w świątyni Totmesa III wchodzi się do szeregu kaplic. Świątynia w tym miejscu podzielona jest na trzy główne części, każda z nich ma oddzielną drogę procesyjną biegnącą przez salę hypostylową. Centralną część tych pomieszczeń stanowią trzy sale (ilustr. 5B–D). Ta grupa kaplic była poświęcona kultowi Amona i według ogólnie panującej reguły, składała się z sali na barkę, sali stołu ofiarnego, która umieszczona była za salą na barkę, na osi świątyni. Za nią znajdowało się główne sanktuarium, które nie było umieszczone na osi świątyni, tak jak w przypadku świątyni Hatszepsut, lecz w części północnej. W tym czasie jednak sanktuaria częściej lokowane były poza główną ośią świątyni³³. Ogólna wielkość Sali na Barkę wynosi 9,5 (N-S) × 8,3 m (E-W). Sala stołu ofiarnego była bardzo mała, głęboka była na 2,70 m i jeśli południowa nie istniejąca ściana była symetryczna do północnej, to szerokość tej sali wynosiła 5,1 m. Sanktuarium miało podobne wymiary. Sala na barkę prócz dwóch normalnych wyjść

³¹ J. Lipińska, *Deir el-Bahri świątynia Totmesa III*, Warszawa 1997, s. 75.

³² J. Lipińska, *Historia architektury...*, s. 137.

³³ J. Lipińska, *The Temple of Tuthmosis III*, Warszawa 1977, s. 36.

Ilustr. 5. Plan świątyni Totmesa III w Deir el-Bahari: A – sala hypostylowa, B – sala na barkę, C – sala stołu ofiarnego, D – sanktuarium

Źródło: *Raporty wykopaliskowe II/1990 UW*, wyd. M. Gawlikowski, W. A. Daszewski, Warszawa 1991.

miała w dwóch bocznych ścianach otwory drzwiowe. W egipskiej architekturze świątynnej nie znane są do tej pory takie rozwiązania³⁴.

Kolejną świątynią, która nawiązuje swoim układem do świątyni Hatszepsut, jest świątynia Totmesa III w Gurna. Jednak ze względu na stan kompletnej ruiny, trudno jest odtworzyć dokładny plan poszczególnych pomieszczeń. Można jednak zaobserwować rytm trzech tarasów, osiowe założenie z kaplicami kultu solarnego od strony północnej, kultu grobowego od strony południowej, oraz kaplice Hathor z osobnym wejściem³⁵ – te wszystkie elementy są niewątpliwie zbliżone do układu świątyni Hatszepsut.

Świątynia grobowa Totmesa IV, której ruiny znajdują się koło Ramesseum, najprawdopodobniej miała plan oparty na tym samym schemacie. Niewątpliwie

³⁴ Tamże, s. 36.

³⁵ J. Lipińska, *Topografia historyczna...*, s. 112.

jest istnienie i tam trzech tarasów, lecz rekonstrukcja planu całości budowli napotyka trudności z powodu złego stanu zachowania resztek ruin³⁶.

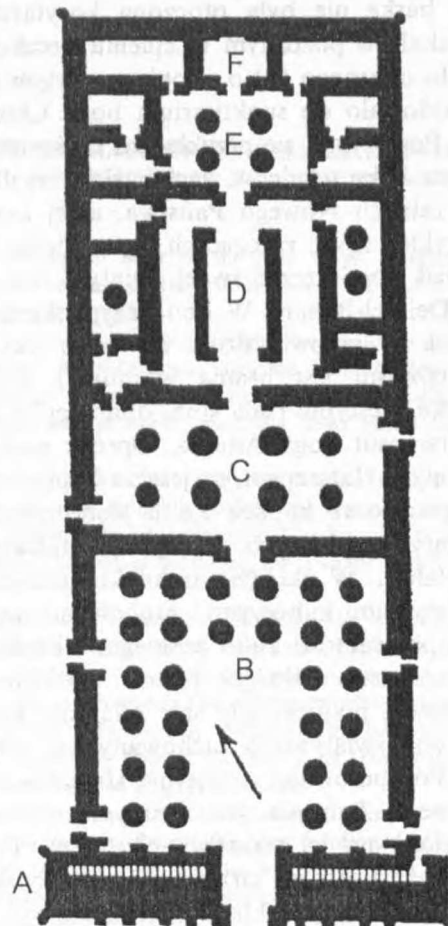
To co można odtworzyć z pierwotnego wyglądu czwartej świątyni, należącej do Amenhotepa II, pozwala przypuszczać, że i tutaj mamy do czynienia z zachowaniem podobnego układu. Ricke, którego dziełem są plany wymienionych budowli, przypisuje powielanie schematu świątyni tarasowej wpływowi indywidualności Senenmuta na architektów budujących te obiekty.

Przedstawione wyżej budowle należą do świątyń tarasowych, na kształt których miała niewątpliwie wpływ świątynia Hatszepsut, która z kolei wzorowana była na świątyni Mentuhotepe I z okresu Średniego Państwa. Są to jedyne tarasowe świątynie w okresie Nowego Państwa. W późniejszym okresie nie spotyka się już tego typu świątyń o układzie tarasowym. Niestety, trudno jest przedstawić dokładne rozplanowanie wnętrza w większości tych świątyń ze względu na zły stan ich zachowania.

Charakterystyka innych świątyń okresu Nowego Państwa i próba analizy porównawczej rozplanowania ich wnętrza ze świątynią Hatszepsut przekraczałyby ramy tego artykułu. Podejmując tę próbę należy mieć na uwadze fakt, iż kanon świątyni egipskiej ukształtował się w późniejszym czasie. Idealnym przykładem takiej świątyni okresu Nowego Państwa, która zawiera wszystkie elementy typowej świątyni egipskiej jest świątynia Chonsu w Karnaku (ilustr. 6). Wzniesiona została najprawdopodobniej przez Ramzesa III, dekorowana i powiększana przez

Ilustr. 6. Plan świątyni Chonsu w Karnaku: A – pylony, B – dziedziniec, C – sala Hypostylowa, D – sala na barkę, E – sala stołu ofiarnego, F – sanktuarium

Źródło: J. Lipńska, *Historia architektury starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997.

³⁶ Tamże s. 113.

Ramzesów IV, X i XI oraz Herhora. Świątynię poprzedza portal wzniesiony w okresie ptolemejskim, przed którym znajduje się aleja sfinksów Amenhotepa III – stanowiąca ostatni odcinek alei łączącej pierwotnie świątynię w Luksorze z okręgiem Amona w Karnaku. Za portalem aleja sfinksów rozszerza się, prowadząc do pylonu (A). Dziedziniec (B) otwiera się za pylonem. Z trzech stron otaczają go portyki z podwójnych rzędów papiirusowych kolumn o kapitelach zamkniętych. W świątyni Hatszepsut dziedzińce, przed główną częścią świątyni, nie posiadały otaczających je portyków, jedynie w części zachodniej znajdowały się podwójne rzędy kolumn, a na drugim dziedzińcu niedokończona kolumnada w części północnej.

Za dziedzińcem w świątyni Chonsu znajduje się niewielka sala hypostylowa (C). Na osi sali hypostylowej wejście prowadzi do otoczonego korytarzami pomieszczenia – sali na barkę (D). W przypadku świątyni Hatszepsut sala na barkę nie była otoczona korytarzami, było to pomieszczenie wykute w skale o pozornym sklepieniu beczkowatym. W świątyni Chonsu za salą stołu ofiarnego (E) o stropie wspartym na czterech poligonalnych kolumnach znajdowało się sanktuarium boga Chonsu (F).

Posłużyłam się przykładem tej świątyni ponieważ, mimo rozbudowywania przez kilku władców, zachowała wszystkie elementy spotykane w budowlach sakralnych Nowego Państwa, a jej kształt architektoniczny może stanowić przykład zasad rządzących tego rodzaju budownictwem. Jak można zauważyć, układ pomieszczeń w tej świątyni jest podobny jak w świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari. W obu przypadkach znajduje się kolejno aleja sfinksów, kiosk w połowie drogi do bram świątyń, pylon (w przypadku świątyni Hatszepsut jest brama w murze), dziedziniec, sala kolumnowa, sala na barkę, westybul (sala stołu ofiarnego) i sanktuarium tu Chonsu, a w świątyni Hatszepsut boga Amona. Oprócz sanktuarium boga Amona w przypadku świątyni Hatszepsut, są jeszcze kaplice poświęcone kultowi Totmesa I i Hatszepsut oraz kaplica kultu słonecznego, ale jest to charakterystyczne dla świątyń grobowych, którą niewątpliwie jest świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari. W układzie architektonicznym nie ma zasadniczej różnicy między świątyniami kultowymi i grobowymi: we wszystkich układ podporządkowany jest programowi kultu boskiego, a kaplice króla są elementem drugorzędny. Pomieszczenia służące kultowi boskiemu znajdowały się w centralnej partii budowli, podczas gdy sale ofiar dla króla mieściły się z reguły na uboczu. W obu świątyniach zachowany jest osiowy układ pomieszczeń.

Podsumowując, świątynia Hatszepsut w porównaniu z innymi świątyniami Nowego Państwa jest świątynią unikatową w architekturze egipskiej ze względu na jej tarasowy charakter. Prócz czterech innych świątyń, które nawiązują do jej tarasowej kompozycji, żadna z później wzniesionych nie ma ani takiego układu przestrzennego, ani takiego wyglądu. Niewątpliwie jej wizerunek znacząco wyróżnia ją od pozostałych świątyń Nowego Państwa.

Natomiast układ pomieszczeń zarówno w świątyni Hatszepsut jak i w innych świątyniach Nowego Państwa jest podobny, uwarunkowany i podporządkowany programowi kultu boskiego. W każdej ze świątyń występuje sala na barkę, sala stołu ofiarnego i sanktuarium. Różnica między poszczególnymi świątyniami polega na liczbie poszczególnych pomieszczeń związanych z kultem i ich rozmieszczeniu. Ponieważ świątynia stanowiła mieszkanie bóstwa w tym samym stopniu, w jakim pałac był rezydencją królewską, można porównywać przeznaczenie poszczególnych pomieszczeń. Boska rezydencja składała się z trzech pomieszczeń: sali na barkę, sali stołu ofiarnego i sanktuarium, co odpowiadać może sali tronowej, jadalni i apartamentowi prywatnemu faraona.

Instytut Archeologii UŁ

Anna Grabowska

THE SETTING OF THE INTERIOR OF THE HATSHEPSUT TEMPLE IN DEIR EL-BAHARI AGAINST A BACKGROUND OF TEMPLES IN THE NEW KINGDOM

The Hatshepsut temple is situated on the western bank of the Nile River. It followed the example of the Mentuhotep I temple from the time of the Middle Kingdom and it was the first terraced temple in the period of the New Kingdom.

According to prevailing rules the initial phase of a temple complex was a lower temple located on the eastern edge of the Asasif valley. A processional alley led from the lower to the upper Hatshepsut temple. The upper temple consisted of three courtyards leading to ramps. The most important part of the temple was an upper courtyard from which all the cult places were accessible.

On considering the setting of the interior of the Deir el-Bahari temple against the background of temples of the New Kingdom the fact should be noted that contrary to later erected temples in Egypt, which established strictly obeyed architectural order, the building came into being in a trial-and-error period and a period of searching for a shape which best fits cult reasons.

Functionally, each part of the Hatshepsut temple answers the following elements of a classical Theban temple: pylons, (here: a stone hole in the wall), courtyards, hypostyle (here: as the columnar courtyard), the solar cult complex – so-called cult palace (here: the cult chapel of the queen and her father Totmes I), and a sanctuary. The difference between temples and their setting is the number of rooms connected with the cult. The following temples were analogous to the Hatshepsut temple in Deir el-Bahari: Totmes III temple in Deir el-Bahari and in Gurna, Amenhotep II temple, Totmes IV temple near Ramesseum.

In comparison with other temples of the New Kingdom the Hatshepsut temple in Deir el-Bahari is an exceptional one in Egyptian architecture. Except the four mentioned temples, which refer to its terraced composition, none of later built temples has either such spatial arrangement or such an appearance. Undoubtedly its image is considerably distinguished from against the background of the other temples of the time of the New Kingdom.